

Znane i nieznane związki Henryka Sienkiewicza z Litwą

Irena Fedorovič

Uniwersytet Wileński, Litwa
E-mail: Irena.fedorovic@ff.vu.lt
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-4294-0653>

Streszczenie. Jeden z najwybitniejszych powieściopisarzy epoki pozytywizmu, pierwszy polski laureat Nagrody Nobla (1905) Henryk Sienkiewicz (1846–1916) jest kojarzony z Litwą. Na jego związki z tym krajem wskazuje pseudonim Litwos, a także powszechnie znany fakt jego małżeństwa z „Litwinką” (w sensie historycznym) Marią Szetkiewiczówną, pochodzącą z Hanuszyszek w powiecie trockim. Badacze literatury i czytelnicy doskonale pamiętają sugestywny obraz litewskiej Laudy utrwalony w powieści Sienkiewicza *Potop* i w niektórych jego nowelach (np. *Dzwonnik*).

O kontaktach pisarza z Litwą wspominał w latach 50. XX wieku Julian Krzyżanowski w swojej pracy *Henryk Sienkiewicz. Kalendarz życia i twórczości*. Kolejne wzmianki na ten temat pojawiły się dopiero pod koniec lat 90. Można tu wymienić artykuł Marii Bokszczanin *Związki Sienkiewicza z Wilnem i Wileńszczyzną* (1994) oraz monografię Tadeusza Żabskiego *Sienkiewicz* (1999). Sienkiewiczowskiej Laudzie i samemu pisarzowi sporo miejsca poświęcił też inny noblista, Czesław Miłosz, w swoich utworach poetyckich i esejach. Temat ten nie został jednak wyczerpany. Dopiero w XXI wieku, prawie sto lat po śmierci Sienkiewicza, udało się uściślić pewne szczegóły z jego życiorysu, a nawet obalić niektóre stereotypy, m.in. dotyczące jego rzekomych wizyt na Litwie. Najnowsze opracowania autorstwa Tadeusza Bujnickiego i Andrzeja Rataja pozwalają na nowo spojrzeć na kwestię związku polskiego noblisty z Litwą.

Słowa kluczowe: Henryk Sienkiewicz, Litwa w literaturze polskiej, związki międzykulturowe, XIX–XXI w.

Well Known and Unknown Henryk Sienkiewicz's Relations with Lithuania

Summary. Henryk Sienkiewicz (1864–1916), one of the most notable novelist of Positivism epoch, the first Polish laureate of the Nobel Prize (1905), is associated with Lithuania. One of the proof to certificate this connection is his nickname „Litwos”. Another evidence is the fact of his marriage with „Lithuanian girl” Maria Szetkiewicz from Hanuszyszki (Trakai district). Not only literature researches, but also readers can remember the image of “Lauda”, so reliably represented by Sienkiewicz in his novels “Potop” (the Flood) or “Dzwonnik” (the Bellringer).

Julian Krzyżanowski in the ‘50s of 20th century, in his work *Henryk Sienkiewicz. Kalendarz życia i twórczości* (*Henryk Sienkiewicz. The callendar of his life and his output*) wrote about Sienkiewicz, and his relations with Lithuania. Only later, in ‘90 of 20th c., were published other works about this author, for example, *Związki Sienkiewicza z Wilnem i Wileńszczyzną* (1994) (Sienkiewicz connections with Vilnius, and Vilnius region) by Maria Bokszczanin, and *Sienkiewicz* (1999) by Tadeusz Żabski.

Received: 14.05.2021. Accepted: 15.06.2021

Copyright © 2020 Irena Fedorovič. Published by Vilnius University Press. This is an Open Access article distributed under the terms of the [Creative Commons Attribution Licence](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

Famous Polish writer and also Nobel Prize winner Czesław Miłosz mentioned Sienkiewicz in his poetic papers and essays. Unfortunately this theme was not discussed properly, and only after 100 years of novelist death, in 21st century, some facts were discovered. The latest studies by Tadeusz Bujnicki and Andrzej Rataj give a chance to rediscover and expose some new details, and once again show Sienkiewicz relations with Lithuania.

Keyword: Henryk Sienkiewicz, Lithuania in Polish literature, intercultural relations, 19th–21st century.

Žinomos ir nežinomos Henryko Sienkiewicziaus sąsajos su Lietuva

Santrauka. Vienas ryškiausių pozityvizmo epochos rašytojų, pirmasis lenkų Nobelio premijos laureatas (1905) Henrykas Sienkiewiczius siejamas su Lietuva. Jo ryšius su šia šalimi liudija „Litwos“ slapyvardis. Plačiai žinomas faktas, kad jis vedė „lietuvaite“ (istorine prasme) Maria Szetkiewicz, kilusią iš Trakų apskrityje esančio Onuškių dvaro. Literatūros kritikai ir rašytojai gerai prisimena puikų Liaudos regiono įvaizdį, pavaizduotą romane *Potop* (Tvanas) ir kai kuriose novelėse (pvz., *Dzwonnik* (Varpininkas)).

Rašytojo sąsajas su Lietuva praėjus amžiams XX a. ketvirtame dešimtmetyje aprašė Janas Krzyżanowski knygoje *Henryk Sienkiewicz. Kalendarz życia i twórczości* (Henrykas Sienkiewiczius. Gyvenimo ir kūrybos kalendorius). Ši tema buvo tęsiama XX a. pabaigoje. Iš svarbiausių darbų galima paminėti Marijos Bokszczanin straipsnį *Związki Sienkiewicza z Wilnem i Wileńszczyzną* (Sienkiewicziaus sąsajos su Vilniumi ir Vilniaus kraštu) (1994) ir Tadeuszo Żabskio monografiją *Sienkiewicz* (1999). Kitas Nobelio premijos laureatas Czesławas Miłoszas taip pat daug dėmesio skyrė Sienkiewicziaus Liaudai ir pačiam rašytojui. Tačiau ši tema nebuvo iki galo išnagrinėta. Tik XXI amžiuje, praėjus beveik šimtui metų po Sienkiewicziaus mirties, buvo galima išsiaiškinti tam tikras jo biografijos detales ir netgi paneigti kai kuriuos stereotipus, pavyzdžiui, dėl jo tariamų apsilankymų Lietuvoje. Naujausi T. Bujnickio ir A. Ratajo tyrimai leidžia iš naujo pažvelgti į lenkų Nobelio premijos laureato sąsajas su Lietuva.

Reikšminiai žodžiai: Henryk Sienkiewicz, Lietuva lenkų literatūroje, tarpkultūriniai ryšiai, XIX–XXI a.

Temat dotyczący związków pierwszego polskiego laureata Nagrody Nobla z Litwą aż do końca XX w. nie był obiektem odrębnych badań naukowych, wyjątek stanowiły komentarze na ten temat historyka literatury Juliana Krzyżanowskiego [Krzyżanowski 1956], oparte m.in. na studium heraldyczno-genealogicznym Aleksandra Bolesława Kozłowskiego [Bolesław-Kozłowski 1917]. Oba opracowania uzupełnił Tadeusz Żabski [Żabski 1999]. Niezwykle ważnym przyczynkiem w badaniach nad związkami Sienkiewicza z Litwą była praca Marii Bokszczanin, owoc jej kwerendy naukowej w archiwach wileńskich w 1994 r. [Bokszczanin 1996]. Wymienione prace były uznawane za jedyne wiarygodne źródła na ten temat. Dopiero pierwsza część większego grantu naukowego „Henryk Sienkiewicz. Obecność w kulturze polskiej XX wieku. Polskość i nowoczesność. Recepcja i nowe odczytanie”, zrealizowanego przez Wydział „Artes Liberales” Uniwersytetu Warszawskiego w pierwszym dziesięcioleciu XXI w., pozwoliła na uściślenie pewnych szczegółów z życiorysu noblisty, a nawet na obalenie niektórych stereotypów. Niniejsza praca stanowi próbę podsumowania wcześniejszej wiedzy na interesujący nas temat oraz przedstawienia najnowszych badań w tej dziedzinie.

Korzenie litewskie rodu Sienkiewiczów

Henryk Sienkiewicz urodził się 5 maja 1846 r. w Woli Okrzejskiej na Podlasiu, ponad 100 km na południowy wschód od Warszawy, niedaleko od granic dawnego Wielkiego Księstwa Litewskiego. Wola Okrzejska należała do majątku Cieciszowskich, rodziny matki, Stefanii (1814–1873), którzy byli też fundatorami miejscowego kościoła. Prababcia przyszłego pisarza, Teresa z Lelewelów Cieciszowska, była spowinowacona ze znanym historykiem Joachimem Lelewelem oraz poetką i improwizatorką warszawską Jadwigą Łuszczewską (pseudonim Deotyma) [Żabski 1999, 7]. Dzięki badaniom wspomnianego heraldyka Aleksandra Boleścica-Kozłowskiego wiadomo, że litewsko-żmudzki ród Sienkiewiczów (Sienkiewiczów) wywodzi się od imienia zdrobniałego Sienko, a to — od imienia Szymon (wschodnia forma — Siemion) [Niemirka 2016, 7], pojawia się ono często w dokumentach litewskich z XV w. W źródłach z końca XVI w. występuje już wersja nazwiska Sienkiewicz, szczególnie rozpowszechniona w powiecie rosieńskim (lit. Raseinių apskritis) i upickim (lit. Upytys apskritis). Wspomina o tym m.in. Czesław Miłosz w komentarzach do poematu *Gdzie wschodzi słońce i kędy zapada* (1974).

„Litewska” gałąź rodu Sienkiewiczów pieczętowała się herbem Łabędź (w Królestwie Polskim nazywany był Oszyk), w odróżnieniu od krewnych z Wołynia i Podola, którzy używali herbu Sieniuta (Siemiuta) [Bokszczanin 1996, 84–85]. W herbie Łabędź (Oszyk) na srebrnych tle widnieje łabędź, a pod nim — kotwica oraz złoty łuk z trzema grotami, a nad hełmem — trzy pawie pióra. Przypuszczano, że takim herbem pieczętował się pradziad pisarza Michał Sienkiewicz (1725–1795), syn Marcina i Julianny z Sylwestrowiczów, uczestnik Konfederacji Barskiej, pochodzący z Grodzieńszczyzny. Herb Oszyk miał mu nadać w 1775 r. król Stanisław August Poniatowski [Kersten 1965, 37]. Według wielu źródeł Michał Sienkiewicz był szlachcicem o rodowodzie tatarskim i dopiero mając 15 lat przyjął chrzest katolicki [Ciechanowicz 2001, 72; Szczublewski 2006, 9], przeniósł się z Litwy do Korony w okolice Puszczy Kozienickiej i objął w dzierżawę majątek Piotrkowice. Z najnowszych badań wynika, że rodowód tatarski mieli Sienkiewiczowie z Krejwan spod Suwałk, gdy tymczasem przodków pisarza należy szukać wśród Sienkiewiczów z Krywan w powiecie trockim. Najstarszym pewnym przodkiem autora *Trylogii* był jego praprapradziad Józef Sienkiewicz, wojskowy z końca XVII w. [Niemirka 2016, 8–9].

Pochodzeniem herbu Oszyk Sienkiewicz interesował się już w wieku młodzieńczym, a w 1900 r., w czasie obchodów swojego jubileuszu 25-lecia działalności literackiej, szukał fachowej informacji na ten temat u heraldyków i językoznawców (np. u Jana Karłowicza, jednego z pierwszych lituanistów polskich) [Bokszczanin 1996, 85; Fedorovič 2012, 205]. Dziad pisarza, Józef Sienkiewicz (1773–1852), był uczestnikiem powstania kościuszkowskiego

oraz oficerem napoleońskim, natomiast ojciec, również Józef (1813–1896) — dwóch powstań: 1830 r. (miał wtedy zaledwie 17 lat) oraz 1863 r. Tradycje patriotyczno-rodzinne były bardzo ważne dla pisarza. Na prośbę amerykańskiego etnografa i tłumacza swoich dzieł na język angielski Jeremiaha Curtisa (1835–1906) Sienkiewicz w ten sposób streścił informację o rodowodzie:

Rodzina pochodzi z Litwy. Pradziad przeniósł się do Królestwa wskutek wojny z Rosją. Wojna ta znana jest w historii pod nazwą Konfederacji Barskiej, w której brał udział znany w Ameryce Pułaski. Dziad służył pod Napoleonem. Ojciec brał udział w rewolucji 1830 i 1863 r. [Bokszczanin 1996, 83–84; Żabski 1999, 5].

Litwos w literaturze i życiu rodzinnym

Prawdopodobnie z sentymentu do ojczyzny swoich przodków, Litwy, Sienkiewicz wybrał pseudonim *Litwos*. Zaczął go używać w latach 70., konkretnie w 1875 r., kiedy miał 29 lat. Tym pseudonimem podpisał cykl felietonów w „Gazecie Polskiej” pt. *Chwila obecna* oraz nowelę *Stary sluga* (1875), pierwszą część tzw. małej trylogii pod ogólną nazwą *Nowele z natury i życia*. Rok później wyjechał jako korespondent „Gazety Polskiej” do Ameryki i stamtąd przysyłał *Listy z podróży* (1876–1878), podpisując je jako *Litwos*. Sam Sienkiewicz nigdy nie tłumaczył, co oznacza jego pseudonim. Przez dłuższy czas dominowała opinia, że jest to spolszczona wersja wyrazu „Letuvis”, czyli „Litwin” [Rataj 2014, 281].

Pierwszym utworem literackim Sienkiewicza, w którym występuje pewne nawiązanie do Litwy, choć tylko w nazwie własnej, jest tzw. powieść inicjacyjna pt. *Hania* (1876), druga część tzw. małej trylogii. Akcja utworu, którego narratorem jest młody szlachcic Henryk, toczy się w majątku Litwinowo (wzorowanym najwidoczniej na Mickiewiczowskim Soplicowie), w jego pobliżu są inne dwory szlacheckie — Chorzela Mirzów-Dawidowiczów i Ustrzyce Ustrzelów. Prawozorem Litwinowa mógł być Burzec, dwór ukochanej ciotki pisarza Aleksandry z Cieciszowskich Dmochowskiej [Ludorowski 2006, 17].

W latach późniejszych Sienkiewicz stworzył kilka wspaniałych postaci Litwinów. Litwinami w sensie historycznym są bohaterowie jego nowel „amerykańskich” — tytułowy „Latarnik” Skawiński (jego prototypem był pochodzący z guberni witebskiej stary wiarus Sielawa) oraz sędziwy emigrant, doświadczony pszczelarz Putrament z noweli *Wspomnienia z Maripozy*. Nazwisko to występuje w księdze XI epepei Mickiewicza *Pan Tadeusz*, w opowiadaniu Protazego o sporze sądowym między Putramentem a Pikturną. Symbolem łączności z daleką ojczyzną dla tego bohatera noweli jest przywieszone przed dwudziestu laty XVI-wieczne polskie wydanie *Biblij* z 1599 r., w przekładzie Jakuba Wujka, rektora Uniwersytetu Wileńskiego. Nie bez znaczenia jest fakt, że podczas pobytu w Ameryce Sienkiewicz słyszał opowieści o Wilnie i Litwie m.in. od Juliana Horaina (1821–1883), kalifornijskiego kore-

spondenta „Gazety Polskiej”, który pochodził z guberni mińskiej i od 1859 r. mieszkał prawie 10 lat w Wilnie.

Można przypuścić, że najbardziej Sienkiewiczowi przybliżył Litwę jego teść Kazimierz Szetkiewicz (1827–1989). W 1881 r. Sienkiewicz poślubił panną w Wenecji Marię (Marynię) Szetkiewiczównę (1855–1885), córkę marszałka szlachty trockiej z Hanuszyszek, Kazimierza Szetkiewicza i Wandy z Mineyków z majątku Dubniki w powiecie wileńskim. Szetkiewicz był absolwentem Instytutu Szlacheckiego w Wilnie i studiów prawniczych w Petersburgu, lubił czytać, znał kilka języków (francuski, rosyjski, łacinę, litewski). Podobnie jak ojciec Sienkiewicza, wziął udział w powstaniu 1863 r., za co nie tylko został pozbawiony majątku Hanuszyszki, ale też zesłany na trzy lata na Ural. Na zesłaniu Szetkiewicz dokształcał się samodzielnie, czytał prace naukowe z różnych dziedzin (medycyny, geodezji, mechaniki). Interesował się sanskrytem, badał powinowactwo języka litewskiego z tym językiem. Po odbyciu kary przebywał „na wolnym posieleniu” w Ufie, Kazaniu, Niżnym Nowgorodzie itd. W 1866 r. do męża na zesłanie przyjechała żona wraz z dwiema córkami, Maria miała wtedy 11 lat, Jadwiga — 10. Po powrocie z zesłania Szetkiewiczowie nie mieli prawa zamieszkać ponownie na Litwie, dlatego przenieśli się na stałe do Warszawy. Sienkiewicza i jego teścia łączyło bardzo wiele, m.in. podobny temperament, poczucie humoru, poglądy na życie. Zdaniem Czesława Jankowskiego Kazimierz Szetkiewicz był dla pisarza „istną kopalnią nie tylko szczegółów obyczajowych, lecz zwrotów mowy, koordynacji myśli, powiedzeń, a nawet całych dowcipów, przenoszonych żywcem do „Trylogii” [Fedorowicz 2005, 158]. Stał się też jednym — obok Rudolfa Korwina-Piotrowskiego [Żabski 1999, 69; Niemirka 2016, 71] — z prototypów niezapomnianego bohatera *Trylogii* Jana Onufrego Zagłoby [Bokszczanin 1996, 86], a być może i Longinusa Podbięty [Szetkiewicz 2018], gdyż był bardzo wysoki — miał 195 cm wzrostu! Sienkiewicz nigdy nie był w Hanuszyszkach ani też w Trokach, o kulcie Matki Boskiej Trockiej dowiedział się niewątpliwie od teścia. Rycerzem MB Trockiej uczynił on bardzo ważnego bohatera powieści *Ogniem i mieczem* — Longinusa Podbięty — zamożnego szlachcica, Litwino-Polaka, rycerza-„cudaka” na „inflanckiej kobyle”, w szwedzkich butach i z mieczem krzyżackim w ręku. Wykreował go na niezgrabnego, ale cnotliwego i walecznego potomka legendarnego Stowejki, bohatera spod Grunwaldu. Nazwę herbu Podbięty — Zerwikaptur Sienkiewicz zaczerpnął z *Pana Tadeusza* Mickiewicza [Bujnicki 2010, 117].

Pierwsze małżeństwo Sienkiewicza trwało tylko cztery lata, Maria z Szetkiewiczów Sienkiewiczowa zmarła na gruźlicę w wieku 30 lat w 1885 r. Dwojką małych dzieci (Henrykiem Józefem i Jadwigą Marią) zajęli się teściowie, oni też stali się dla zięcia najbliższą rodziną. Sienkiewicz utrzymywał ścisłe kontakty z siostrą zmarłej żony, Jadwigą Janczewską (1856–1941) i jej mężem

Edwardem Janczewskim (1846–1918), profesorem UJ w Krakowie, botanikiem, badaczem roślin na terenie Żmudzi. Janczewski pochodził ze Żmudzi, z Blinstrubiszek w powiecie rosieńskim (12 km od Rosień, które były gniazdem rodziny Billewiczów, i 2 km — od Widukli). Małżonkowie spędzali tu wakacje, a zarządzał majątkiem brat profesora Kazimierz Janczewski. Szwagierka była pierwszą czytelniczką i krytykiem utworów Sienkiewicza, miała też talent malarski (była uczennicą Henryka Siemiradzkiego). Janczewska była też adresatką wielu listów Sienkiewicza, w których nazywał ją żartobliwie „Dzinką” lub „Ziabą”. Janczewscy zapraszali pisarza do odwiedzin w Blinstrubiszkach, czyli „Paludach” (nazwa żartobliwa, nawiązująca błotnistych okolic, z łac. „pallus” — błoto), ale prawdopodobnie Sienkiewicz nigdy tu nie był. Pisarz był natomiast co najmniej dwa razy (w 1881 r., świeżo po ślubie, oraz w 1887 r.) w Dubnikach koło Mołodeczna (30 km od Wilna, dawny powiat wileński, obecnie na terenie Białorusi), u marszałka szlachty Bronisława Mineyki, brata teściowej, Wandy z Mineyków Szetkiewiczowej [Bujnicki 2010, 114; 2014, 83–84]. Wspólnie z Mineyką i Szetkiewiczem Sienkiewicz spędzał czas m.in. na grze w winta i na polowaniu na niedźwiedzie w Wołożynie hrabiego Jana Tyszkiewicza z Waki [Mineyko 1997, 49–50; Niemirka 2016, 12]. Józef Mineyko, syn Bronisława, pisał: „Sienkiewicz lubił Litwę (...), ciekawił go ten kraj z jego odrębną ludnością, z ludźmi spokojnymi, a nieugiętymi, z dużą liczbą oryginałów i niezwykłych typów” [Mineyko 1997, 49–50].

Piewca Laudy

Sienkiewicz w powieści *Potop* wykreował niezapomniany obraz Laudy, regionu obejmującego zaścianki i dwory szlacheckie leżące wokół rzeki Lauda (lit. Liaudė), który stanowi tu swoisty archetyp szlacheckiego „gniazda” [Bujnicki 2014, 87]. Granice powieściowej Laudy (obecnie — pogranicze rejonów poniewieskiego, radwiliskiego i kiejdańskiego) wyznaczają rzeki Szoja, Niewiaża i Niemen [Fedorowicz 2011, 138]. Najśłynniejszy ród na Żmudzi — to ród Billewiczów, ich gniazdo rodzinne — to Rosienie, gdzie mieszka Tomasz Billewicz. Lokalna szlachta miała niższy status niż np. orszańska (chorąży orszański Andrzej Kmicic mówi o niej jako o „szarakach”), ale jak twierdziła łowczanka upicka Aleksandra Billewiczówna, „mała to szlachta, ale starożytna i sławna” [Sienkiewicz 1984, 18] oraz „godna i spokojna” (kontrastująca z „gorącą” szlachtą smoleńską). Jest ona polskojęzyczna, ale w swojej drobnoszlacheckiej części posługuje się kresowym dialektem [Bujnicki 2014, 88]. Laudańscy noszą nazwiska: Butrymowie, Domaszewiczowie, Gasztowtowie, Gościewiczowie, Stakjanowie Sołłohubowie, występują jako „pozytywny bohater zbiorowy, działający według jasnych zasad moralnych i oczywistych bezinteresownych reguł obrony ojczyzny” [Bujnicki 2014, 90]. W bezpośrednim sąsiedztwie leżą dobra Billewiczów (dwory w Wodoktach,

Mitrunach i Lubiczu) oraz zaścianki: Morezy, Wołmontowicze, Drożejkan, Mozgi, Goszczuny, Pacunele. Sienkiewicz błędnie podał natomiast nazwę miejscowości znajdującej się obok Krakinowa — Dalków (powinno być Datnów, lit. Dotnuva). Na obrzeżach obszaru Laudy znajdują się większe miasta: słynące z miodów i obowiązującego tu zakazu wjazdu dla Żydów Kiejdany (na południowym wschodzie), Upita i Poniewież (na północy). Pojawiają się w powieści nazwy miejscowości, których autentyczność trudno jest już dzisiaj sprawdzić, np. Dydkiemie, które Janusz Radziwiłł chce podarować najpierw Michałowi Wołodyjowskiemu, a po ugodzie kiejdańskiej ze Szwedami — pułkownikowi Charłampowi (postać fikcyjna). Opisane w *Potopie* Birże — to już właściwa Żmudź. Temu ostatniemu regionowi Sienkiewicz poświęcił więcej uwagi w powieści *Krzyżacy* (1900) [Bujnicki 2010, 118].

Rzecz znamienna, że w *Potopie* jest niewielu etnicznych Żmudzinów. Jeden z nich pojawia się jako bezimienny „kudłaty” chłop obracający żarna w dworku Billewiczów w Wodoktach [Bujnicki 2010, 115]. To on gniewnie mruczy pod nosem, mówiąc: „Padłś”, gdy coś się psuje w żarnach i anonsuje później przybycie gościa, którego przedstawia jako „Panasa Kmitasa”. Inny Żmudzin — pochodzący z Poniewieża pacholek Kmicica, który pokazał mu drogę z Wodoktów do Lubicza. „Prawdziwym Żmudzinem” nazywa narrator Józef Butryma Beznogiego. Litewskie nazwisko ma włodarz z Wodoktów, stary Znikis, który informuje Billewiczównę o wyczynach żołnierzy Kmicica w Lubiczu. Na szlachcie z innych regionów Żmudź robi bardzo dobre wrażenie: Kokoszko mówi do Kmicica, że „dobrze tu ludziom na Żmudzi, bo wszędy okrutne porządki” [Sienkiewicz 1984, 34]. Pozostali bohaterowie są Litwinami w sensie historycznym, obywatelami Rzeczypospolitej. Najważniejszy z nich — Janusz Radziwiłł (1612–1655), hetman wielki litewski, wojewoda wileński, „książę na Birżach i Dubinkach”. Pod jego komendą w czasie wojny z Moskwą (1654) służą w powieści laudańczycy pod dowództwem Michała Wołodyjowskiego. Radziwiłł — wybitny mąż stanu i dowódca wojskowy, którego jednak cechowały „pycha, powaga i potęga”. Mówi on do Zagłoby: „(...) My, Litwini, już przywykli do tego, że nas niewdzięcznością karmią... (...) Ale taki los! My niesiem krew, życie, fortuny i nikt nam za to głowę nie kiwnie” [Sienkiewicz 1984, 190]. Księciem koniuszym litewskim jest też jego stryjeczny brat Bogusław Radziwiłł (1620–1669), sygnatariusz ugody kiejdańskiej, który pozostawił swoją autobiografię.

Kontakty z Wilnem – tylko na odległość

Sienkiewicz prawdopodobnie nigdy nie był w Wilnie i w jego okolicach, ale utrzymywał kontakty z kilkoma znanymi osobami stąd pochodzącymi. W 1890 r., mając 44 lata, pisarz zrealizował swoje marzenie odwiedzenia Czarnego Łądu, m.in. po to, aby zebrać materiał do powieści o handlu niewolni-

kami. W egzotyczną podróż do Zanzibaru udał się on wspólnie z młodym hrabią Janem Józefem Tyszkiewiczem (1867–1903) z Landwarowa, miłośnikiem sztuki i podróży. Koszty wyprawy ponosiła redakcja warszawskiej gazety „Słowo”, której redaktorem w latach 1882–1887 był Sienkiewicz. Wspólna podróż autora *Trylogii* i hrabiego Tyszkiewicza do Egiptu i na wyspę Zanzibar trwała od końca grudnia 1890 r. do marca 1891 r. Owocem tej wyprawy była książka Sienkiewicza *Listy z Afryki* (1892) oraz powieść dla młodzieży *W pustyni w puszczy* (1911). Natomiast Tyszkiewicz napisał z podróży 16 listów do rodziny, w których są wzmianki o Sienkiewiczu. W dwudziestoleciu międzywojennym listy te były drukowane we fragmentach w „Słowie” wileńskim, a w wersji książkowej (dwujęzycznej, polsko-litewskiej) wydane zostały dopiero w 2010 r. [Poviliūnas, Senulienė 2010]. Dodatkowym atutem tej publikacji jest 75 zdjęć z podróży, na których m.in. jest uwieczniony także przyszły laureat Nagrody Nobla.

W 1903 r. Sienkiewicz planował przyjazd do Wilna razem z dziećmi i teściową, na otwarcie wystawy sztuki polskiej w dn. 16 (22) kwietniu 1903 r., na którą został zaproszony jako gość honorowy. Inicjatorem zaproszenia go był adwokat i bibliofil Tadeusz Wróblewski (1858–1925), a organizatorem samej wystawy — malarz i grafik Ferdynand Ruszczyc (1870–1936). Wystawa miała na celu zapoznanie wilnian z najnowszym malarstwem polskim (twórczością m.in. Józefa Chełmońskiego, Wojciecha Gierymskiego), rangę tego wydarzenia miała podnieść wizyta autora *Potopu*. Na przeszkodzie stanęła nagle choroba teściowej pisarza, Wandy Szetkiewiczowej. Przysłał on na ręce T. Wróblewskiego list z przeprosinami, w którym napisał m.in.:

(...) Było to moim najgorętszym życzeniem zbliżyć się do ludzi, z którymi łączą mnie przekonania, uczucia i nadzieja, a którzy pracują tak wytrwale, dzielnie i zarazem roztropnie dla społecznego dobra. Nie wątpię, że byłbym wywiózł z Wilna równą otuchę i równie jasne wspomnienia, jak wywieźli je ci, którym szczęśliwszy los pozwolił uściskać Wasze dłonie i korzystać z Waszej serdecznej gościnności. (...) Mogłem być z Wami tylko myślą i sercem, z głębi którego przesyłam Wam obecne życzenia, aby Waszą obywatelską pracą, Waszą roztropność i Waszą wytrwałość uwieńczył taki skutek, jakiego pragnie każde miłujące kraj serce, i aby nasze wspólne trudny stały się zapowiedzią i podwaliną szczęśliwszych czasów” (1 V 1903) [Bokszczanin, 88].

O tym, jak bardzo oczekiwany był Sienkiewicz w Wilnie, świadczy zachowany rękopis planowanego obszernego przemówienia Adama Karpowicza (1842–1914), redaktora „Dziennika Wileńskiego”, odnaleziony przez Marię Bokszczanin [Bokszczanin 1996, 90–91]. Autor przemówienia nazwał pisarza „siewcą żywotnych nasiona w narodzie”, który kieruje się trzema wartościami: prawdą, dobrem i pięknem, twórcą, który potrafi pogodzić posłannictwo wielkiego artysty z obowiązkami obywatela. Karpowicz w swoim przemówieniu zaznaczył, że pokrzepienie płynące z dzieł Sienkiewicza jest potrzeb-

ne teraz bardziej niż kiedykolwiek, gdyż w społeczeństwie na Litwie panują „niezgoda, zamęt i rozdzźwięk”. Za winowajców tego stanu rzeczy uznał on „zastęp Litwinów separatystów”, używających hasła: „Litwa dla Litwinów”, który odżegnują się od tradycji unijnych, a są inspirowani przez wspólnego wroga, czyli Rosję. Liczył na to, że autorytet Sienkiewicza wpłynie na braci Litwinów, dlatego chciał w pisarzu widzieć „posła miłości”, który przybył z „gałązka oliwną pokoju i zgody” — z „ziemi Kordeckich — na ziemię Kociuszki” [Bokszczanin 1996, 92].

Nie wiadomo, jak Sienkiewicza oceniał relacje polsko-litewskie na początku XX w. Co o nich sądził, można się jedynie domyślać na podstawie noweli współczesnej *Dzwonnik* (1907), dedykowanej Elizie Orzeszkowej. Została on wydrukowana w „Tygodniku Ilustrowanym”, z rysunkami Ferdynanda Ruszczyca. Jest to przejmująca historia patrioty, uczestnika powstania 1863 r., pochodzącego z okolic graniczących z Laudą, który ratując się przed represjami carskimi, zamieszkał w Królestwie Polskim. Chociaż od czasów powstania minęło już wiele lat, ale nie chce on wracać na Litwę, szczególnie po tym, gdy dowiedział się od swojego siostrzeńca Tadžiuaka, młodego litewskiego patrioty czy też „litwomana”, że dawne tradycje unijne i idea wspólnej walki Polaków i Litwinów już wygasła. Z uwagi na cenzurę w noweli brakuje komentarza o tym, kto ponosi za to odpowiedzialność i komu jest na rękę konflikt polsko-litewski, o czym była mowa m.in. w cytowanym, ale niedrukowanym przemówieniu Adama Karpowicza.

W swojej publikacji Maria Bokszczanin przedstawiła również wątek litewski działalności charytatywnej pisarza. Sienkiewicz współpracował z powstałym w 1906 r. w Krakowie Komitetem niesienia pomocy rannym i głodnym Polakom pod panowaniem rosyjskim. Jego działalność charytatywna szczególnie aktywna była w latach 1915–1916, czyli pod koniec życia. Pisarz przebywał wtedy w Szwajcarii, w Vevey. Pełnił tu funkcję prezesa Komitetu Generalnego Pomocy Ofiarom Wojny w Polsce, korzystającego również z pomocy Polonii Amerykańskiej. Dzięki Sienkiewiczowi w tym okresie Litwa otrzymała wsparcie finansowe w wysokości ponad 863 tys. franków szwajcarskich. Pomoc przyznano nie tylko osobom potrzebującym narodowości polskiej, ale i litewskiej [Bokszczanin, 1996].

Henryk Sienkiewicz zmarł 15 listopada 1916 r. w Szwajcarii. W dn. 25 listopada 1924 r. jego zwłoki złożono w krypcie w podziemiach warszawskiej katedry św. Jana, notabene obok grobu pochodzącego ze Żmudzi Gabriela Narutowicza, tragicznie zmarłego w 1922 r. pierwszego prezydenta II RP. W uroczystościach pogrzebowych brała udział delegacja z Wilna, w skład której wchodził m.in. publicysta dziennika „Słowo” Czesław Jankowski [Fedorowicz 2005, 159]. W dniu warszawskiego pogrzebu pisarza w Wilnie odbyły się uroczystości żałobne. Z inicjatywy Wileńskiego Komitetu Wojewódzkiego

biskup Jerzy Matulewicz (Jurgis Matulaitis) odprowadził Mszę św. żałobną, następnie w Auli Kolumnowej na Uniwersytecie Stefana Batorego odbyła się akademicka, podczas której zabierali głos profesorowie Alfons Parczewski i Feliks Koneczny.

Sienkiewicz a Litwa w świetle najnowszych badań

Znakomity znawca twórczości Sienkiewicza Tadeusz Bujnicki w 2010 r. napisał, że wiedza o kontaktach pisarza z Litwą wciąż jest niekompletna albo opiera się na niesprawdzonych legendach rodzinnych. O tym, jak wiele jeszcze na ten temat mają do powiedzenia badacze, przekonują nas najnowsze odkrycia. Andrzej Rataj odkrył np., że Litwos występuje w kronice Macieja Strykowskiego pt. *Która przedtym nigdy światła nie widziała. Kronika Polska, Litewska, Żmudzka y wszystkiej Rusi Kijowskiej, Siwierskiej, Wołyńskiej etc.*, wydanej w Królewcu w 1582 r. Według Strykowskiego Litwos był pierwszym legendarnym władcą litewskim, dwunastym synem władcy pruskiego Weydenuta, jedynym zrodzonym z matki Litwinki i z tego powodu zniechęconym przez przyrodnich braci. Zdaniem Rataja ta postać z kroniki zainspirowała Sienkiewicza do posłużenia się jego imienia jako pseudonimem literackim [Rataj 2016, 282]. Ten sam badacz nie tylko uzupełnił znane wcześniej wiadomości na temat sienkiewiczianów znajdujących się w bibliotekach i archiwach wileńskich, ale też obalił wiele mitów dotyczących rzekomego pobytu Sienkiewicza w tej czy innej miejscowości na Litwie i Żmudzi [Rataj 2015, 284]. Okazuje się, że za błędne należy uznać dotychczasowe ustalenia na ten temat Krzyżanowskiego [Krzyżanowski 1970, 131, por. Bujnicki 2014, 83], gdyż autor *Trylogii* nigdy nie był ani w Wodoktach, ani w Wołmontowiczach ani w majątku Rady pod Poniewieżem, 10 km od Upity u kuzyna Romana Szwoynickiego (1845–1915), jak podaje jego potomek Ryszard Szwoynicki [Dalecka, Štuopys 2014, 228–229], ani w Bystrampolu u Władysława Bystrama, jak podaje Walerian Meysztowicz w książce *Gawędy o czasach i ludziach* [Meysztowicz 1993, 93; innego zdania jest Niemirka 2016, 10–11]. Pisarz nie był też nigdy na Laudzie, którą tak sugestywnie przedstawił w powieści *Potop*. Andrzejowi Ratajowi udało się ustalić, że obyczaje tamtejszej szlachty oraz opisy zaścianków Sienkiewicz przedstawił na podstawie opowiadań poznanych w Warszawie malarzy o rodowodzie żmudzki — Stanisława Witkiewicza i Tadeusza Dowgirda (Tadasa Daugirdasa) [Krzywicki 1957, 404–405; Niemirka 2016, 12] oraz znanych mu z autopsji majątków drobnoszlacheckich na Podlasiu [Rataj 2015, 283]. Niektóre informacje otrzymane od Dowgirda Sienkiewicz podał w wersji niedokładnej, w rezultacie dopuścił się kilku istotnych błędów, których malarz nie mógł mu wybaczyć. Dotyczyły one m.in. podanej odległości pomiędzy poszczególnymi miejscowościami na mapie Laudy i Żmudzi [Krzywicki, ibidem]. Sienkiewicz uwiecznił żmudzkiego malarza

w *Potopie* — wprowadził epizodyczną postać „pana Dowgirda z Plemborka, bliskiego sąsiada Billewiczów”.

Andrzej Rataj wskazał też na jeszcze jeden, nieznanany dotąd, przykład kontaktów korespondencyjnych Sienkiewicza ze znanymi wilnianami. Jednym z nich był kolekcjoner, starożytnik Lucjan Uziębło (1864–1942). Gromadził on książki, rękopisy, ekslibrisy, druki ulotne. Był członkiem Kółka Archeologicznego oraz Towarzystwa Przyjaciół Nauk i kustoszem Muzeum Nauki i Sztuki. Po śmierci część jego zbiorów znalazła się w Bibliotece Litewskiej Akademii Nauk LSRR (obecnie Biblioteka Litewskiej Akademii Nauk im. Wróblewskich). W zbiorach tej właśnie biblioteki znajduje się opublikowany po raz pierwszy przez A. Rataja list H. Sienkiewicza do L. Uziębły z 27 czerwca 1902 r., pisany z Oblęgorka (w guberni kieleckiej). Była to odpowiedź pisarza na obietnicę Uziębły przysłania mu kalendarza z odręcznymi notatkami króla Jana III Sobieskiego (Sienkiewicz przygotowywał się wtedy do napisania powieści o tym królu). Podziękował on z góry wileńskiemu kolekcjonerowi, ale przesyłka prawdopodobnie do niego nigdy nie dotarła [Rataj 2016, 285].

Wnioski

Powiązania H. Sienkiewicza z Litwą to temat obszerny. Wiele szczegółów na ten temat udało się już ustalić pół wieku temu, ale wymienione najnowsze odkrycia Andrzeja Rataja dowodzą, jak wiele jeszcze nowych faktów i szczegółów można odkryć ponad sto lat po śmierci pisarza, który „do dziś budzi podziw, uznanie i szacunek” [Niemirka 2016, 119]. Być może uda się za jakiś czas rozstrzygnąć też spór o to, czy rzeczywiście Sienkiewicz nigdy nie był w Wilnie. Bogusław Niemirka twierdzi z przekonaniem, że „był wielokrotnie”, ale nie ma na to dowodów z powodu polityki „rosyjskiego okupanta pod kontrolą kozackiego knuta” [Niemirka 2016, 12].

Literatura

Bokszczanin, M., 1996. Związki Sienkiewicza z Wilnem i Wileńszczyzną. In *Wilno i Kresy północno-wschodnie*, t. 2. FELISIAK, E. i KISIELEWSKA, A. (red.), Kultura i trwanie. Białystok: Wydawnictwo Towarzystwa Literackiego im. A. Mickiewicza. Oddział Białostocki.

BOLEŚCIC-KOZŁOWSKI, A., 1917. *Henryk Sienkiewicz i ród jego. Studium heraldyczno-geneologiczne*. Warszawa: Nakładem Gebethnera i Wolffa.

BUJNICKI, T., 2014. Lauda w „Potopie” Henryka Sienkiewicza. In *Na pograniczach, Kresach i poza granicami*. Studia. Białystok: Książnica Podlaska. 81–91.

BUJNICKI, T., 2010. Sienkiewiczowskie Litwa i Inflanty. In *W Wielkim Księstwie i w Wilnie*. Warszawa: Wydawnictwo DiG.

BUJNICKI, T., MAJCHRZAK, J. (red.), 2014. *Henryk Sienkiewicz w szkole, bibliotece i muzeum*. Warszawa: Wydawnictwo DiG.

CIECHANOWICZ, J., 2001. *Rody szlacheckie Wielkiego Księstwa Litewskiego*, t. V: S–Ż. Rzeszów: FOSZE.

DALECKA, T., ŠTUOPYS, A. 2014: O pewnej litewskiej bajce grozy na tle dziejów rodziny Szwojnickich. In DAWLEWICZ, M., FEDOROWICZ, I., KALĖDA, A. (red.), *Funkcjonowanie języków i literatur na Litwie*. Vilnius: VU leidykla. 226–233.

FEDOROWICZ, I., 2005. *W służbie ziemi ojczystej. Czesław Jankowski w życiu kulturalnym Wilna lat 1905–1929*. Kraków: Collegium Columbinum.

FEDOROWICZ, I., 2011: Lauda w twórczości Czesława Miłosza. In DALECKA, T. i DAWLEWICZ, M. (red.), *W kręgu idei Miłoszowskich. Studia nad życiem i twórczością Czesława Miłosza*. Vilnius: VU leidykla. 138–154.

FEDOROVICH, I., 2012. Korespondencja Jana Karłowicza z polskimi i litewskimi literatami oraz działaczami kulturalnymi, *Slavistica Vilnensis*, t. 57 (2). 197–210. <https://doi.org/10.15388/SlavViln.2012.2.1220>.

KRZYWICKI, L., 1957. *Wspomnienia*. Warszawa: Czytelnik.

KRZYŻANOWSKI, J., 1956. *Henryk Sienkiewicz. Kalendarz życia i twórczości*. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.

KRZYŻANOWSKI, J. 1970. *Twórczość Henryka Sienkiewicza*. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.

LUDOROWSKI, L., 2006. Przestrzenie rodowe Sienkiewicza, *Nasza Rota*, nr 1–2. 14–17.

MEYSZTOWICZ, W., 1993. *Gawędy o czasach i ludziach*. Londyn: Polska Fundacja Kulturalna.

MINEYKO, J., 1997. *Wspomnienia z lat dawnych*. Wrocław: Ossolinem.

NIEMIRKA, B., 2016. *Śladami Sienkiewicza. Katalog wystawy archiwalnej*. Wydanie II poszerzone. Warszawa–Siedlce: Archiwum Państwowe w Siedlach, Instytut Badań Literackich PAN.

POVILIŪNAS, V., SENULIENĖ, I. (red.), 2010. *Laiškai iš Zamzibaro 1891 m. / Listy z podróży do Zanzibaru 1891 r.* Trakai: Trakų istorijos muziejus.

RATAJ, A., 2014. Sienkiewicz a Litwa. Sienkiewiczowskie archiwalia w Bibliotece Wróblewskich w Wilnie. In BUJNICKI, T. i MAJCHRZYK, J. (red.), *Henryk Sienkiewicz w szkole, bibliotece i muzeum*. Warszawa: Wydawnictwo DiG.

SIENKIEWICZ, H., 1984: *Potop*, t. I. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.

SZCZUBLEWSKI, J., 2006. *Sienkiewicz. Żywoć pisarza*. Warszawa: Wydawnictwo W.M.B.

SZETKIEWICZ, K., 2018. *Listy z zesłania*. Red., oprac. i wstęp: SZARGOT, B. Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.

ŻABSKI, T., 1999. *Sienkiewicz*. Wrocław: Wydawnictwo Dolnośląskie.

Źródła internetowe

FEDOROWICZ, I., 2016. *Co łączyło Henryka Sienkiewicza z Litwą?* URL: 2016http://124.lt/pl/kultura-pl/item/159304-co-laczylo-henryka-sienkiewicza-z-litwa [dostęp: 3.05. 2021].

Irena Fedorovič, doktor nauk humanistycznych, docent Centrum Polonistycznego Uniwersytetu Wileńskiego.

Irena Fedorovič, PhD (Humanities), Assoc. Prof. at the Polish Studies Center, Vilnius University.

Irena Fedorovič, humanitarinių mokslų daktarė, Vilniaus universiteto Polonistikos centro docentė.